

การศึกษาเปรียบเทียบ องค์ประกอบภาพจักรวาลใน จิตรกรรมพุกามและจิตรกรรมไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น The Comparative Study of Composition of ‘Buddhist Cosmology’ Painting Found in Pagan Art and Early Ratanakosin Art

นงนุช ภู่มาลี¹

บทคัดย่อ

จิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาลของพม่าที่พบในราวสมัยพุกามตอนปลาย (ราวพุทธศตวรรษที่ 18 - ต้น 19) กับจิตรกรรมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พุทธศตวรรษที่ 24 แม้จะเป็นคนละช่วงเวลาที่แตกต่างกัน แต่ด้วยที่เป็นกลุ่มประเทศที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทและมีความเข้าใจคติเรื่องจักรวาลเหมือนกัน จึงเชื่อว่าในทางรูปแบบย่อมมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันได้ อีกทั้งภาพจิตรกรรมเรื่องจักรวาลที่แสดงหลักฐานชัดเจนดังกล่าวคือ สมุดภาพไตรภูมิ น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 และการที่มีผู้ให้ความสนใจว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต่อๆ มาคือ จิตรกรรม

¹อาจารย์ประจำสาขาวิชาทัศนศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สมัยรัตนโกสินทร์นั้นได้แบบอย่างไปจากสมุดไทยฉบับนี้ หรือฉบับอื่นที่ร่วมอายุคราวเดียวกัน เมื่อนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับจิตรกรรมแหล่งอื่นและข้อมูลที่มีผู้ศึกษาแล้ว จึงทำให้ทราบว่าสิ่งที่มีร่วมเหมือนกันคือ มุมมองในการแสดงออกมีสองแบบ คือแบบภาพตัดขวางและแบบแผนผังหรือแผนที่ ซึ่งมีองค์ประกอบโดยรวมคือ โดยทั้งสองรูปแบบได้นำเสนอจักรวาลทัศน์ในพุทธศาสนาที่กล่าวถึงศูนย์กลางจักรวาล โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นหลักแล้วล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์จำนวนเจ็ดชั้น คือ ยุคนธร อสินธร กรวิก สุทิสัน เนมิनธร วินันทกะและอัสสกันณะ เขาต่างๆ นี้คั่นด้วย นทีสีทันดร ถัดจากเขาอัสสกันณะไปจนกำแพงจักรวาลเป็นมหาสมุทรที่กว้างใหญ่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และมีทวีปทั้งสี่ตั้งอยู่ คือ อุตระกัทวีป ชมพูทวีป บุรพวิเทหทวีป และอมรโคยานทวีป มีการจัดวางตำแหน่งของภาพคล้ายคลึงกัน อีกทั้งภาพจักรวาลที่ประกอบพุทธประวัติตอนโปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่นเดียวกัน

หากสิ่งที่ต่างกันคงเป็นรายละเอียด นอกจากเรื่องรูปแบบทางศิลปะอื่น เช่น รูปแบบทางสถาปัตยกรรม พื้นที่การจัดวางภาพ สีที่ใช้ในภาพต่างกันแล้ว กล่าวคือในศิลปะพุกามมักแสดงภาพจักรวาลประกอบพุทธประวัติตอนโปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งวิธีการจัดวางเรื่องได้แสดงเป็นภาพต่อเนื่องกันสามตอน คือ ตอนขึ้น เทสนาโปรดพุทธมารดา และตอนลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นอกจากนี้ยังมีการแทรกเรื่องย่อยในแต่ละตอนด้วย เช่น เหตุการณ์แสดงตอนกำลังขึ้นสวรรค์ พระพุทธเจ้าหันพระพักตร์กลับมาเพื่อโปรดพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศล โดยพระเจ้าปเสนทินั่งสดับธรรมภายในปราสาทเครื่องไม้หลังคาซ้อนชั้น และการปรากฏพระโมคคัลลานะ ในตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ โดยมีภาพพระโมคคัลลานะในท่าทางก้มกราบพูนพระพุทธรองค์ สำหรับในจิ

แสดงให้เห็นก็คือส่วนที่เป็นมหาสมุทร และตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นี้ ในจิตรกรรมไทยมิได้เริ่มปรากฏตั้งแต่แรก หากแต่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น จิตรกรรมที่อุโบสถวัดสุวรรณาราม และในจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ยังให้ความสำคัญกับชมพูทวีปมาก โดยวาดขยายรายละเอียดของทวีปนี้เช่น สระโอนาคาไว้ได้ด้านล่างภาพเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาพระสุเมรุ เป็นต้น

Abstract

Although their origin is from different reigns of time, ‘Buddhist Cosmology’ mural paintings found in Late Pagan of Burmese art (around 18 - early 19 B.E.) and those from Early Ratanakosin (24 B.E.) may have something in common. Those are ‘the belief in Theravada Buddhism’ and ‘the perception of the Buddhist Cosmology’ that both arts have shared together. It is believed that there is a link between of Late Pagan’s pattern and Early Ratanakosin’s.

Moreover, the illustrated book of Tri-Bumi (three worlds : earth, heaven and hell), which is presumable as the prototype of ‘Buddhist Cosmology’ composition in Early Ratanakosin art, may be created around 22-23 B.E. From many previous comparative studies, it has been found that the perspective of ‘Buddhist Cosmology’ paintings are always shown in 2 different ways: one is ‘crosscut’ pattern, and another is ‘vertical’ pattern. The composition found in these 2 previous patterns is similar. That is to say, these pattern represents ‘the Universe’ in Buddhism point of view as there are Meru Mountain (the central world-mountain) annularly surrounded by Satta Boriphan Mountains (7 mountain-walls, namely, Yugandhara, Isadhara, Karavîka, Sudassana, Nemindhara, Vinataka, and Assakanna) and Sitantara oceans (7 annual seas) in alternation. Next to the outermost wall are unmeasured ocean, Tritung heaven, and 4 continents (namely, Uttarakuru, Jambudvîpa, Pûrvavideha, and Aparagoyâna).

All these components are rather arranged in the same composition as well as that has been used in “Lord Buddha preached the Dhamma to his mother on the heaven” scene.

However, in the same composition, there may have been some details in difference, such as, the form of architecture, space, and color. Particularly, in Pagan art, the Buddhist Cosmology is rather found as a part of “Lord Buddha preached the Dhamma to his mother on Tritung heaven” scene. In the painting, there are rather divided into 3 parts : one is that Lord Buddha is proceeding to Tritung heaven, another is that Lord Buddha is preaching Dhamma to his mother, and the last one is that Lord Buddha is proceeding back to the Earth. Also, there may be additional sub-story inserted in each part of the painting; for instances, while Lord Buddha is proceeding to Tritung heaven, Lord Buddha has turned to face King Phasentigason who is sitting in Piyatad; and while proceeding back to the earth, Phra Mokkalana is prostrating to worship Lord Buddha. There is no sub-story shown in the scene like this in Thai mural painting. Diversely, in Ratanakosin Art, the Buddhist Cosmology in Lord Buddha preached the Dhamma to his mother on the heaven” scene mostly consists of 3 events, which are that Lord Buddha is showing his miracle to torture the antagonists, that Lord Buddha is proceeding to Tritung heaven to preach the Dhamma to his mother, and that Lord Buddha is proceeding back to the earth, respectively. Besides, Thai Mural Painting presents the whole structure of Tri-Bumi, the three worlds in this preaching scene precisely, while Pagan Mural Painting presents only the ocean at the bottom part of the mural painting. In addition, “Lord Buddha proceeded back from Tritung heaven” scene has just existed in the range of King Rama III, such as the mural painting at the ubosot of Wat Suwannaram. Also the mural painting in Early Ratanakosin period shows highly concentration on the ‘Jambudvîpa

continent' by giving specific details in the mural painting such as a picture of Anodard underneath Satta Boriphan Mountains and Meru Mountain.

ความหมายไตรภูมิ

นักวิชาการทางประวัติศาสตร์ศิลปะหลายท่านอาจใช้คำเรียกจักรวาลที่แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น “ภูมิจักรวาลวิทยา” (เสมอชัย พูลสุวรรณ 2535 : 86) หรือ “โลกทัศน์” (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล 2546 : 26) หรือ “ไตรภูมิ” (วรรณิภา ณ สงขลา 2534 : 86) ทั้งสามคำนี้ล้วนหมายถึงสิ่งเดียวกัน คือ จักรวาลในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาท เป็นที่รู้จักแพร่หลายอยู่ในกลุ่มประเทศเอเชียอาคเนย์ที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้แก่ประเทศไทย ประเทศพม่า ประเทศลาว และประเทศกัมพูชา มาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 19 (สน สีมัตรัง ม.ป.ป. : 1, อ้างถึงใน H.G.Quaritch Wales 1977 : 111-134)

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ไตรภูมิ” ว่า หมายถึง ภพทั้ง 3 คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ (ราชบัณฑิตยสถาน 2546 : 483) กล่าวคือ พุทธศาสนาจะแบ่งภพในหนึ่งโลกธาตุหรือหนึ่งจักรวาลตามสภาวะของจิตในแง่พุทธปรัชญาเป็น 3 ภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล 2546 : 26-27) ภูมิทั้งสามนี้แบ่งออกเป็นภูมีย่อย ๆ ซ้อนทับอยู่บนโครงสร้างของจักรวาลอีกทีหนึ่ง ไตรภูมิหรือภูมิทั้งสามนี้ ยังแบ่งเป็นภูมีย่อยๆ ได้ 31 ภูมิ คือ กามภูมิ 11 รูปภูมิ 16 และอรูปภูมิ 4 (กรมศิลปากร 2542 : ภาคผนวก) (ภาพที่ 1) เนื่องจากยังไม่แน่ชัดว่าคติจักรวาลแพร่เข้ามาสู่ประเทศไทยตั้งแต่เมื่อไหร่ แต่มีความเป็นไปได้ที่เข้ามาพร้อมกับศาสนาฮินดูและพุทธ (วิไลรัตน์ ยักรอด 2540 : 30) เฉพาะในประเทศไทย

วรรณกรรมศาสนาเรื่องไตรภูมิและจักรวาล

วรรณกรรมเรื่องไตรภูมิและจักรวาลวิทยาทุกฉบับที่อ้างอิงมีเนื้อหาสำคัญ 2 ส่วน ส่วนที่หนึ่ง คือ ความเชื่อเรื่องไตรภูมิ และส่วนที่สองคือความเชื่อเรื่องจักรวาล กล่าวว่าการจักรวาลมีลักษณะเหมือนกันหมด (สน สีมাত্রัง ม.ป.ป. : 5) ในแต่ละจักรวาลประกอบด้วย 2 ส่วนที่สำคัญ คือ ส่วนที่เป็นพื้นดิน พื้นน้ำ และส่วนที่เป็นที่ว่างหรือท้องฟ้า (กรมศิลปากร 2520 : 54-56.) องค์ประกอบที่สำคัญประกอบด้วย เจาพระสุเมรุ ทวีปประจำทั้งสี่ทิศ พระอาทิตย์พระจันทร์ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ขุมมรกต ชมพูทวีปและป่าหิมพานต์ และสระอโนดาต เป็นต้น

ภาพจักรวาลโลกสถฐานในจิตรกรรมพุกาม

เกี่ยวกับจิตรกรรมพุกาม กล่าวว่ามีแนวความคิดและเทคนิคการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง ได้รับอิทธิพลสืบเนื่องมาจากอินเดีย โดยทั่วไปมีการใช้สีกลุ่มธรรมชาติ ได้แก่ สีเหลือง สีแดงอมส้ม สีขาว สีเขียวและสีดำ พื้นที่วาดภาพจิตรกรรมของพุกามแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ บนผนังอาคารและบนเพดาน เนื่องจากเป็นอาคารโครงสร้างก่ออิฐทั้งหลายรวมเป็นถึงเพดานทำให้มีพื้นที่ว่างภายในเป็นจำนวนมาก งานจิตรกรรมจึงแบ่งออกเป็น 2 รูปแบบคือ ภาพเล่าเรื่อง และลวดลายประดับ (เกรียงไกร เกิดศิริ 2551 : 260-261)

สำหรับงานจิตรกรรมที่เป็นภาพเล่าเรื่องเช่น จักรวาลหรือไตรภูมิโลกสถฐานนั้น จากการสืบค้นข้อมูลจำนวนหนึ่งในศิลปะพุกาม ปรากฏในโบราณสถาน เช่น Loka-hteik-pan(12th century) (ภาพที่ 2), So-min-gyi (13th century) (ภาพที่ 3) (Pierre Picad 1994 : 22-24), Wimido-hpaya (13th century) (ภาพที่ 4) (Emma Larkin c2007 : 76), Pya-tha-nge (13th century) (

ผู้ศึกษาได้ใช้ข้อมูลภาพถ่ายจากผู้ที่ได้ทำการสำรวจและรวบรวมไว้ก่อนแล้วในวิเคราะห์ส่วนมากมีขนาดคล้ายรายละเอียดที่ไม่ชัดเจนนัก อาจยังผลให้การวิเคราะห์รายละเอียดงานจิตรกรรมบางส่วนอาจคลาดเคลื่อนไปจากสภาพจริงซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้เขียนต้องยอมรับและตระหนักคิดในการศึกษา ว่าหากเมื่อใดมีข้อมูลมากขึ้นและมีความชัดเจนเพิ่มเติมคงต้องเสนอการผลวิเคราะห์ในเรื่องเดียวกันนี้อีกครั้งในโอกาสต่อไป

เนื่องด้วยเนื้อหาและรายละเอียดของภาพจักรวาลหรือไตรภูมิมีค่อนข้างมาก จำต้องใช้พื้นที่มากเช่นเดียวกันการจัดวางเรื่องราวบนผนัง ในจิตรกรรมพุกามบางภาพเขียนที่อยู่ในพื้นที่แคบมีเนื้อที่อย่างจำกัดอาจเขียนได้เพียงเรื่องเดียวจึงแยกออกเป็นเอกเทศไม่ปะปนกับเรื่องอื่น ๆ แต่ในขณะเดียวกันที่บางพื้นที่มีขนาดใหญ่กว่า จึงถูกแบ่งพื้นผนังให้เป็นหลายส่วน โดยแบ่งเป็นช่องตามแนวของผนังแต่ละชั้นขึ้นไป ขึ้นต้นจึงเห็นได้ว่างานภาพจิตรกรรมเรื่องนี้มักถูกจิตรกรรมเรื่องอื่น ๆ หรือลวดลายเข้ามาประชิดมากจึงทำให้พื้นที่บางส่วนของภาพจักรวาล เช่น บรรยายาศหรือท้องฟ้าลดน้อยลงไปและจากการศึกษาตัวอย่างหลักฐานงานจิตรกรรมภาพจักรวาลในพุทธศาสนาดังกล่าวมีการนำเสนอออกเป็นสองรูปแบบหลัก คือ ภาพตัดขวาง และแผนที่จักรวาล

แบบที่ 1. ภาพตัดขวาง ภาพจิตรกรรมในลักษณะนี้มักพบว่าอยู่บริเวณกึ่งกลางของผนังเหนือช่องเปิดโค้ง เช่น โบราณสถาน Loka-hteik-pan zedi (ภาพที่ 2), Ma-la-phyi-hpaya (ภาพที่ 10), Le-myet-hna (ภาพที่ 6) หรือบางแห่งก็อาจพบว่าเขียนขึ้นที่ผนังด้านหลังภายในซุ้มโค้งนั้น เช่น โบราณสถาน Pya-tha-nge (ภาพที่ 5) องค์ประกอบสำคัญในจิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาล จากหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นว่าภาพจิตรกรรมดังกล่าวมักแสดงรายละเอียดของภาพส่วนที่เป็นกามภูมิเท่านั้น รวมถึงนำมาวาดประกอบกับพุทธประวัติ

พระปัญญาธิราชทรงคิดพิมพ์และขั้บรื้อ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 2530 : 219-224) ภาพจักรวาลโดยรวมของกลุ่มนี้มีองค์ประกอบหลักซึ่งอธิบายได้ดังนี้คือ (ภาพที่ 2 ,6,10)

เขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ เขาสุเมรุตั้งอยู่กึ่งกลางมีขนาดสูงที่สุดแสดงถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลและล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์จำนวนเจ็ดชั้นคือ ยุคนธร อสินธร กรวิก สุทสน เนมินธร วินันทกะและอัสสกันณะ เขาต่างๆ มีความสูงลดหลั่นกันไปคั่นด้วย นทีสีทันดร และมีปลาอานนท์หนุนอยู่หรือพันรอบเขาพระสุเมรุด้านล่าง เกี่ยวกับการวาดสัดส่วนของเขานี้ ช่างจะไม่วาดให้เหมือนภูเขาจริงนักแต่จะวาดลดหลั่นลงบริเวณแท่งของเขา ในส่วนปลายเขาแต่ละลูกจะจมลงในนทีสีทันดร รูปร่างมักวาดเป็นแท่งตรง เช่นที่ โบราณสถาน Loka-hteik-pan zedi (ภาพที่ 2) และ Le-myet-hna (ภาพที่ 6) บ้างก็มีลักษณะเป็นแท่งรีในส่วนหัวส่วนท้าย เช่น Ma-la-phyi-hpaya (ภาพที่ 10) รองรับวิมานซึ่งเป็นปราสาทปราสาททูลมุขเครื่องไม้ มีหลังคาซ้อนกันเจ็ดชั้น ซึ่งหมายถึง เวชยันต์ปราสาทของพระอินทร์เป็นศูนย์กลางของสุทสสนะนคร ซึ่งใช้เป็นที่พักประทับของพระพุทธเจ้า (เกรียงไกร เกิดศิริ 2551 : 260-261) ซึ่งส่วนนี้จะเน้นขนาดให้ใหญ่กว่าวิมานหลังอื่นๆ แสดงไว้อย่างอย่างวิจิตร ส่วนวิมานที่อยู่บนเขาสัตตบริภัณฑ์นั้นจะมีขนาดเล็กกว่ามาก มีรายละเอียดน้อยทำให้เห็นภาพบุคคลที่อยู่ภายในได้ไม่ชัดเจนนัก และบางโบราณสถาน เช่น Loka-hteik-pan zedi (ภาพที่ 2) ก็ได้แสดงรายละเอียดที่มากกว่าที่

มหาสมุทร ปลาอานนท์ ภาพในส่วนนี้มักเป็นรายละเอียดที่แทรกอยู่ในภาพจักรวาลหลาย ๆ แห่ง เขาตัดตบรีกัณฑ์จำนวนเจ็ดชั้น คือ ยุคนธร อธิสนธ กรวิก สุทัสน เนมิณธร วินันทกะและอัสสกันณะ คั่นด้วย มหาสมุทรที่สี่พันครซึ่งแสดงอยู่ส่วนล่างและมีปลาอานนท์ซึ่งอยู่ในสองลักษณะคือ การหมุน เช่น โบราณสถาน Loka-hteik-pan zedi (ภาพที่ 2) และขดตัวพันรอบเขา เช่นที่โบราณสถาน So-min-gyi (ภาพที่ 3) และ Le-myet-hna (ภาพที่ 6) เป็นต้น

ภาพพุทธประวัติตอนเสด็จขึ้นสวรรค์เพื่อโปรดพุทธมารดา ดังที่กล่าวมาว่า ภาพจักรวาลมักนำมาวาดประกอบกับพุทธประวัติตอนเทศนาโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น กล่าวว่า “เมื่อพระพุทธองค์ทรงกระทำยมกปาฏิหารย์แล้ว ทรงมีพระทัยปรารถนาจะทำปัจจุการ สอนองพระคุณพระพุทธรมาดาอันยิ่งใหญ่สูงสุด จึงเสด็จจากพระรัตนอาสน์ อันตั้งอยู่เหนือยอดเขาคันถมพฤกษ์ แล้วทรงย่างพระบาท ขวาทเหยียบยอดคันถมพฤกษ์ ย่างพระบาทสามก้าวก็ถึงดาวดึงส์เทวโลก เสด็จประทับเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ภายใต้ร่มไม้ปาริฉัตร...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 2530 : 212) ภาพพระพุทธรเจ้าเสด็จขึ้นข้างเขียนได้วาดรูปพระพุทธรเจ้าอยู่เหนือเขาตัดตบรีกัณฑ์ทางด้านซ้าย รอบพระวรกายเปล่งรัศมีเป็นรูปเปลวไฟ ส่วนภาพตอนที่กำลังกล่าวถึงนี้มักจะแสดงควบคู่ต่อเนื่องไปถึงตอนลงจากสวรรค์ด้วย ดังเช่นที่โบราณสถาน

พรหมทรงกางเสวตฉัตรถวาย สันตคูสิตเทวราชและสยามเทวราชทรงโบกทิพยจามรวาย พระอินทร์ทรงอุ้มบาตรและพระปัญจสีขรทรงคิดพิณและขับร้องถวาย เป็นต้น (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 2530 : 219) ที่แตกต่างก็มีอยู่บ้างคือ ภาพตอนนี้ได้แสดงไว้ทางด้านซ้าย เช่น ผนักด้านทิศตะวันตกภายในโบราณสถานชื่อ Ma-la-phyi-hpaya (ภาพที่ 10) เป็นต้น อีกส่วนหนึ่งที่มักปรากฏให้เห็นในส่วนของ ภาพตอนนี้คือ ภาพพระโมคคัลลานะในท่าทางก้มกราบพระพุทธองค์ เช่น โบราณสถาน Loka-hteik-pan zedi (ภาพที่ 2), Pya-tha-nge (ภาพที่ 5) และ So-min-gyi (ภาพที่ 3) เป็นต้น ซึ่งในตอนนี้นี้เนื้อความกล่าวถึง “เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จสู่สวรรคตขึ้นดาวดึงส์ เทวโลกนั้น ได้โปรดให้พระโมคคัลลานะแสดงธรรมแก่มหาชนทั้งหลาย เมื่อ ปวงชน เหล่านั้นต้องการทราบว่าพระพุทธเจ้าเสด็จกลับลงมาสู่โลกมนุษย์เมื่อใด พระโมคคัลลานะขึ้นไปทูลถาม...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 2530 : 219)

แบบที่ 2. แผนที่หรือแผนผังจักรวาล เช่น Wimido-hpaya (13th century) และ Ku-tha-hpaya (1265 AD.) (ภาพที่ 7,4) ภาพหลักฐานเหล่านี้พบได้น้อยกว่ากลุ่มแรก และส่วนหนึ่งชำรุด เนื่องจากฝาผนังกระเทาะลอกออกบางส่วนทำให้ภาพจิตรกรรมเสียหาย และไม่สามารถเห็นรายละเอียดได้อย่างครบถ้วน แต่พออาจอธิบายได้ว่า ภาพจิตรกรรมในลักษณะแสดงโดยมีมุมมองจากด้านบน คือ แสดงภาพเขาตัดบริเวณที่ในแนวราบเหมือนกับมองจากด้านบนของทิวเขา โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นหลักแล้วล้อมรอบด้วยเขาตัดบริเวณที่เป็นวงแหวนจำนวนเจ็ดชั้น คือ ยุคนธร อสิณธร กรวิก สุทศน เนมินธร วินันทกะ

จากงานจิตรกรรมภาพจักรวาลดังที่กล่าวมาและการกำหนดอายุโบราณสถานโดยรวมแล้วเป็นช่วงระยะเวลาสมัยพุกามตอนปลาย(ราวพุทธศตวรรษที่ 18 -ต้น19) องค์ประกอบโดยอาจรวมสรุปได้ว่าภาพจักรวาลนี้มีเขาพระสุเมรุเป็นหลักแล้วล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์จำนวนเจ็ดชั้น คือ ยุคนธร อสิณธร กรวิก สุทฺถัน เนมิณธร วินันทกะและอัสสกันณะ เขาต่างๆ นี้คั่นด้วย นทีสีทันดร ถัดจากเขาอัสสกันณะ และมีทวีปทั้งสี่ตั้งอยู่ คือ อุตตรกุทวีป ชมพูทวีป บุรพวิเทหทวีป ตะวันออก และอมรโคยานทวีป โดยแสดงเป็นสองรูปแบบหลักที่น่าสนใจคือ หนึ่ง แบบแนวตัดขวาง ซึ่งมักประกอบด้วยภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งวิธีการสร้างภาพได้แสดงเป็นภาพต่อเนื่องกันสามตอนคือ ตอนขึ้น เทสนาโปรดพุทธมารดา และตอนลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นอกจากนี้ยังมีการแทรกเรื่องย่อยในแต่ละตอนด้วย และสอง แบบแผนที่จักรวาล ซึ่งมีองค์ประกอบเช่นเดียวกันต่างกันที่มุมมองและการไม่แสดงเรื่องพุทธประวัติเช่นแบบแรก

ภาพจักรวาลในงานจิตรกรรมไทยสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ตอนต้น

เกี่ยวกับรูปแบบของการจัดภาพและองค์ประกอบแบบแนวตัดขวางและแบบแผนที่จักรวาลที่ปรากฏในศิลปะพุกาม นอกจากนี้ยังสามารถพบตัวอย่างจิตรกรรมภาพจักรวาลที่มีความคล้ายคลึงกันในกลุ่มประเทศเอเชียอาคเนย์ที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท เช่น ประเทศไทย (สน สีมাত্রัง ม.ป.ป. : 1, อ้างถึงใน H.G.Quaritch Wales 1977 : 111-134) เกี่ยวกับเรื่องนี้มีผู้ศึกษาไว้หลายท่านกล่าวว่า

แสดงภาพด้านตัดขวางตามระนาบคิงของมณฑลจักรวาล (ยกเว้นจิตรกรรมบนสมุดไทยสมัยอยุธยาเลขที่ 6 ซึ่งแสดงภาพกลุ่มเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์มีลักษณะเทคนิคการแสดงภาพเป็น 2 แบบผสมกันคือ การเขียนในลักษณะแผนผัง (Plan) และการเขียนแบบภาพตัดขวางในแนวตั้ง ในลักษณะผสมผสานกัน) ซึ่งเขียนประกอบด้วยเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลาง ขนาบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์สูงลดหลั่นลงมาถัดออกไปเป็นมหาสมุทรซึ่งเป็นที่ตั้งของมหาทวีปทั้งสี่และรอบนอกสุดคือเขากำแพงจักรวาลซึ่งมักปรากฏอยู่ที่ใกล้มุมผนัง เหนือแกนเขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ มีฐานฐานเป็นแท่งตรงรองรับภาพวิมานที่อยู่บนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ และนิยมเขียนภาพวิมานเปล่าที่ลอยอยู่ในอากาศ (อากาศวิมาน) พระอาทิตย์ พระจันทร์ วิถีโคจรของฤดูกาล มหาสมุทร ปลาและสัตว์น้ำ ทวีปทั้งสี่ โดยเฉพาะส่วนใต้แกนเขาพระสุเมรุมักเขียนเป็นภาพขยายแสดงรายละเอียดของชมพูทวีปบริเวณป่าหิมพานต์ สระโอนาคา แดนเปรตและนรกภูมิ (เสมอชัย พูลสุวรรณ 2539 : 114) (ภาพที่ 12-12.1)

ส่วนภาพจักรวาลที่มีพุทธประวัติแทรกอยู่ประกอบด้วย 3 เหตุการณ์ ต่อเนื่องกัน เริ่มจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เพื่อทรมานพวกเดียรฉัตร จากนั้นเสด็จขึ้นไปจำพรรษาเพื่อแสดงธรรมโปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และได้กลับคืนสู่โลกมนุษย์ ดังในพระปฐมสมโพธิกถา (เสมอชัย พูลสุวรรณ 2539 : 119-120) ตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นี้ในจิตรกรรมไทยมิได้เริ่มปรากฏตั้งแต่แรก หากแต่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น จิตรกรรมที่อุโบสถวัดสุวรรณาราม (วิไลรัตน์ ยักรอด 2

2. องค์ประกอบทั่วไปเหมือนแบบที่ 1 เพิ่มเติมที่มีภาพบันไดแก้ว บันไดเงิน และบันไดทอง ทอดลงจากสวรรค์ดาวดึงส์ลงสู่ชมพูทวีป มีเหล่าเทวดาและพรหมเหาะฝ่าแห่นลงมาตามบันได แบบนี้นิยมเขียนกลางพุทธศตวรรษที่ 24 -ต้น พุทธศตวรรษที่ 25 เช่น พระอุโบสถวัดสุวรณาราม เขตบางกอกน้อย (ภาพที่ 14)

3. องค์ประกอบโดยรวมเหมือนแบบที่ 1 และ 2 ลักษณะที่ต่างออกไป คือ บนยอดเขาพระสุเมรุเขียนแต่ภาพเจดีย์จุฬามณีเท่านั้น ไม่ปรากฏภาพปราสาทไพชยนต์วิมานของพระอินทร์และต้นปาริชาติประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์รวมอยู่ด้วย เช่น วัดหนองยางสูง อ.เมือง จ.สระบุรี เป็นต้น (สน สิมาดรง ม.ป.ป. : 116)

ตัวอย่างจิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาลที่ได้นำเสนอมาข้างต้น อาจเป็นศิลปะช่วงเวลาต่างกัน แต่เนื่องเป็นกลุ่มประเทศที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท และมีความเข้าใจเรื่องจักรวาลเช่นเดียวกัน จึงเชื่อว่าจากรูปแบบดังกล่าวย่อมมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันได้ อีกทั้งจิตรกรรมภาพจักรวาลที่แสดงหลักฐานชัดเจนดังกล่าวคือ สมุดภาพไตรภูมิ น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 และการที่มีผู้ให้ความเห็นว่า ภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต่อ ๆ มาคือจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์นั้นได้แบบอย่างไปจากสมุดไทยฉบับนี้ หรือฉบับอื่นที่ร่วมอายุคราวเดียวกัน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และ ธนิต อยู่โพธิ์ 2520 : 45) นั้นเมื่อนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับจิตรกรรมแหล่งอื่นและข้อมูลที่มีผู้ศึกษาแล้วจึงทำให้ทราบว่าสิ่งที่มีร่วมเหมือนกันคือ มุมมองในการแสดง

หากสิ่งที่ต่างกันคงไม่มากย่อมเป็นรายละเอียด นอกจากเรื่องรูปแบบทางศิลปะอื่น เช่น รูปแบบสถาปัตยกรรม พื้นที่การจัดวางภาพ สีที่ใช้ในภาพต่างกันแล้ว กล่าวคือ ในศิลปะพุทงามักแสดงภาพจักรวาลประกอบพุทธประวัติตอนโปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งวิธีการจัดวางเรื่องได้แสดงเป็นภาพต่อเนื่องกันสามตอน คือ ตอนขึ้น เทสมาโปรดพุทธมารดา และตอนลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นอกจากนี้ยังมีการแทรกเรื่องย่อยในแต่ละตอนด้วย เช่น เหตุการณ์แสดงตอนกำลังขึ้นสวรรค์ พระพุทธเจ้าหันพระพักตร์กลับมาเพื่อโปรดพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศล โดยพระเจ้าปเสนทินั่งสดับธรรมภายในปราสาทเครื่องไม้หลังคาซ้อนชั้น และการปรากฏพระโมคคัลลานะ ในตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ โดยมีภาพพระโมคคัลลานะในท่าทางก้มกราบพูนพระพุทธรองค์ สำหรับในจิตรกรรมไทยแล้วไม่มีใครปรากฏภาพดังกล่าว แต่ภาพจักรวาลประกอบพุทธประวัติตอนโปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น จะประกอบด้วย 3 เหตุการณ์ ต่อเนื่องกัน เริ่มจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เพื่อทรมานพวกเดียรฉัตร จากนั้นเสด็จขึ้นไปจำพรรษาเพื่อแสดงธรรมโปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และได้กลับคืนสู่โลกมนุษย์และมีการเปิดโลกทั้งสามให้มองเห็นกันทั่วถึงสามโลกในขณะศิลปะพุทงามส่วนล่างสุดที่แสดงให้เห็นก็คือส่วนที่เป็นมหาสมุทร และตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นี้ ในจิตรกรรมไทยมิได้เริ่มปรากฏตั้งแต่แรก หากแต่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น จิตรกรรมที่อุโบสถวัดสุวรรณาราม (วิไลรัตน์ ยังรอด 2540 :109) และในจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ยังให้ความสำคัญกับชมพูทวีปมาก โดยวาดขยายรายละเอียดของทวีปนี้เช่นสระอโนดาตไว้ได้ด้านล่างภาพเขาสุตตบริภัณฑ์และเขาพระสุเมรุ เป็นต้น

บรรณานุกรม

ไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา เล่มที่ 1 ฉบับพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เรียบเรียง. กรุงเทพฯ :
กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2520.

เกรียงไกร เกิดศิริ. พุทธการก่อรูปของสถาปัตยกรรมจากก้อนอิฐแห่งศรัทธา. กรุงเทพฯ
: สำนักพิมพ์อุษาคเนย์, 255.

ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ. พระปฐมสมโพธิภคา. กรุงเทพฯ
: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2530.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสันฐาน
เบื้องหลังพระประธาน.” เมืองโบราณ 29, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2546) : 26.
วรรณภา ณ สงขลา. หนังสือชุดจิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 001 เล่มที่ 2. กรุงเทพฯ
: กรมศิลปากร, 2534.

วิไลรัตน์ ยังรอด. “การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร.” (วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ
สุภัทราดิศ ดิศกุล ,หม่อมเจ้า. และ ธนิต อยู่โพธิ์. วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนัง
ของไทย สถานจิตรกรรมฝาผนัง สารบาณภาพจิตรกรรมฝาผนัง. กรุงเทพฯ :
ม.ป.ท., 2520.

สน สีมาตรัง. คติในความเชื่อเรื่องไตรภูมิและจักรวาลวิทยาในงานศิลปกรรมไทย.
กรุงเทพฯ : คณะมั

เอกสารภาษาอังกฤษ

Emma Larkin. Burma : The land that time forgot. Germany : Edition Panorama, c2007.

Pierre Picad. Inventory of Monument at Pagan V1. Paris : Unesco,1994.

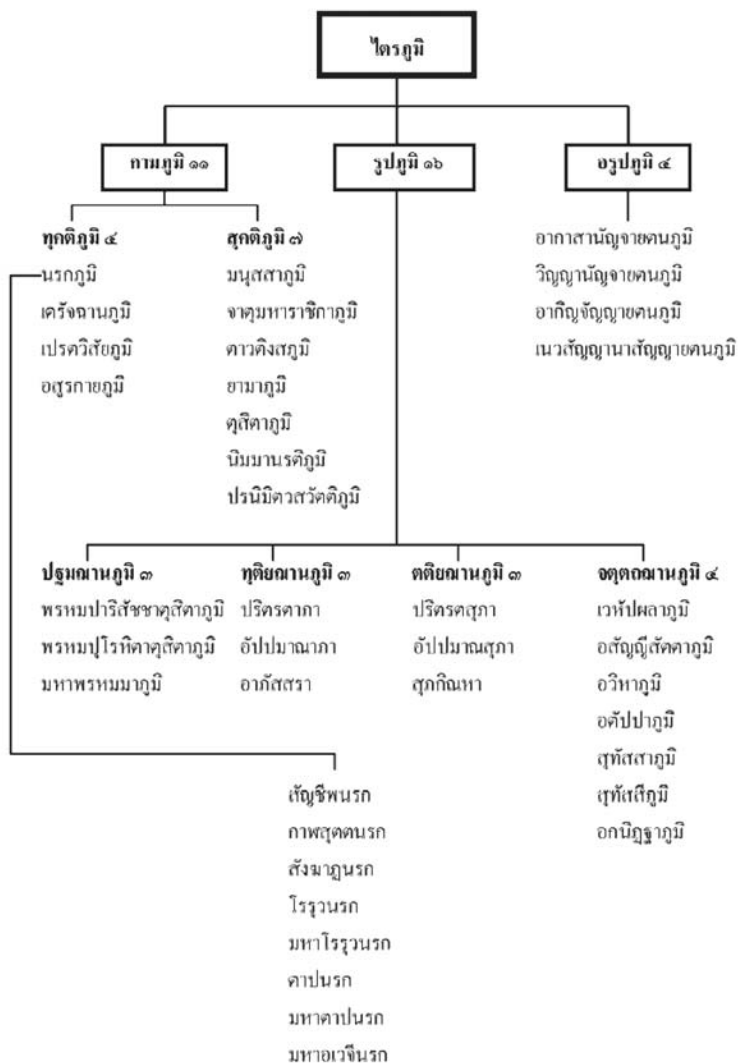
Pierre Picad. Inventory of Monument at Pagan V3. Paris:Unesco,1994.

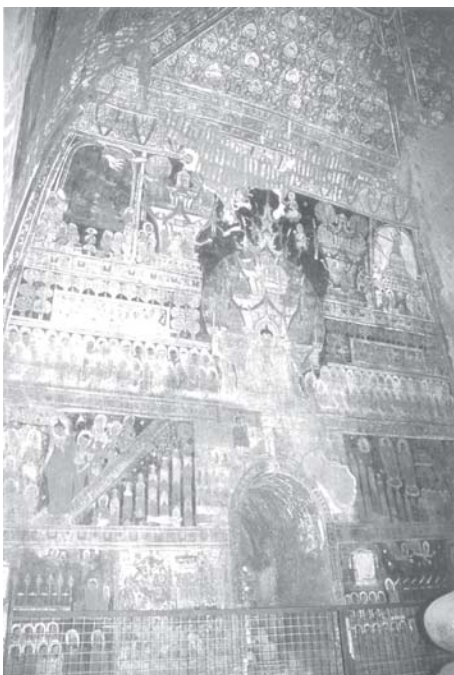
Pierre Picad. Inventory of Monument at Pagan V4. Paris:Unesco,1994.

Pierre Picad.Inventory of Monument at Pagan V5(Paris:Unesco,1994),.22-24.

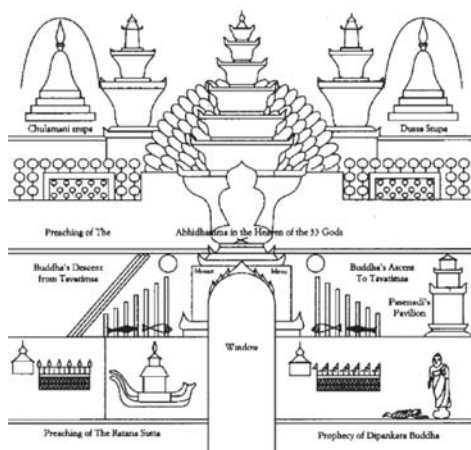
ภาพประกอบบทความ

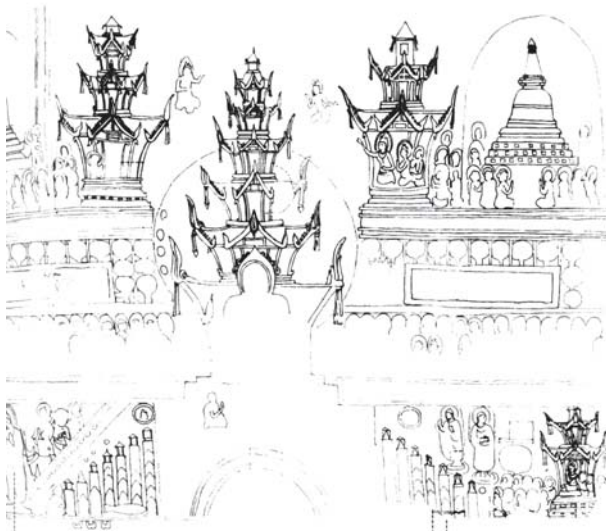

ภาพที่ 2 จิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาล
ประกอบพุทธประวัติ บนผนังด้านขวามือ
ของพระประธานภายในโบราสถาน
ชื่อ Loka-hteik-pan zedi (12th century)
ที่มาภาพ: Donald M. stadtnet.Ancient
Pagan,2005

ภาพที่ 2.1
ลายเส้นจิตรกรรมฝาผนังภายใน
โบราสถานชื่อ Loka-hteik-pan zedi
ที่มาภาพ: Donald M. stadtnet.Ancient
Pagan,2005

ภาพที่ 2.2 ลายเส้นจิตรกรรมภาพจักรวาลที่ Loka-hteik-pan zedi
ที่มาภาพ: เกรียงไกร เกิดศิริ,พุกาม การก่อรูปของสถาปัตยกรรมจากก้อนอิฐแห่งศรัทธา,2551.

ภาพที่ 2.3 ภาพขยายพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
ภายใน โบราณสถานชื่อ Loka-hteik-pan zedi
ที่มาภาพ: Donald M. stadtnet.Ancient Pagan,2005.

ภาพที่ 3 จิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาลประกอบพุทธประวัติ
บริเวณซุ้มจระนำด้านทิศตะวันออก ภายในโบราณสถานชื่อ So-min-gyi (13 century AD)
ที่มาภาพ: Emma Larkin.Burma : The land that time forgot,(Germany
: Edition Panorama, c2007.). 34

ภาพที่ 4 บางส่วนของจิตรกรรม
ฝาผนังภาพจักรวาล
แสดงให้เห็นทิวเขาสัตตบริภัณฑ์
นทีสีทันดร ชมพูทวีป
อมรโคยานทวีป
ภายใน โบราณสถานชื่อ
Wimido-hpaya (13 century AD.)
ที่มาภาพ: Emma Larkin.Burma
: The land that time
forgot,(Germany : Edition
Panorama, c2007.).76.

ภาพที่ 5 จิตรกรรมฝาผนังภาพ
จักรวาลประกอบพุทธประวัติ
ตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
บริเวณห้องจรวด้านทิศตะวันตก
ภายในโบราณสถานชื่อ

Pyath-nge (13th century)

ที่มาภาพ: Pierre Picard, Inventory
of Monument at Pagan

V3.372-373.

ภาพที่ 6 จิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาล

ผนังด้านทิศเหนือ ภายในโบราณสถานชื่อ Le-myet-hna (1269 AD)
ที่มาภาพ: Pierre Picard, Inventory of Monument at Pagan V 3.186-187.

ภาพที่ 7 พนักด้านทิศใต้
ภายในโบราณสถานชื้อ

Ku-tha-hpay (1265 AD.)

ที่มาภาพ: Pierre Picad. Inventory of
Monument at Pagan V 4.36-40.

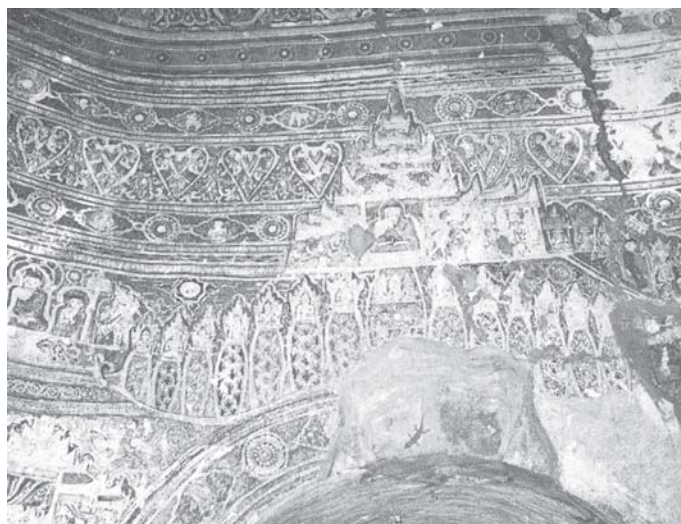
ภาพที่ 8 จิตรกรรมฝาผนัง
ภาพจักรวาลประกอบพุทธ
ประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์
ชั้นดาวดึงส์

ภายในโบราณสถานชื้อ
Hsin-byu-shin (14th AD.)

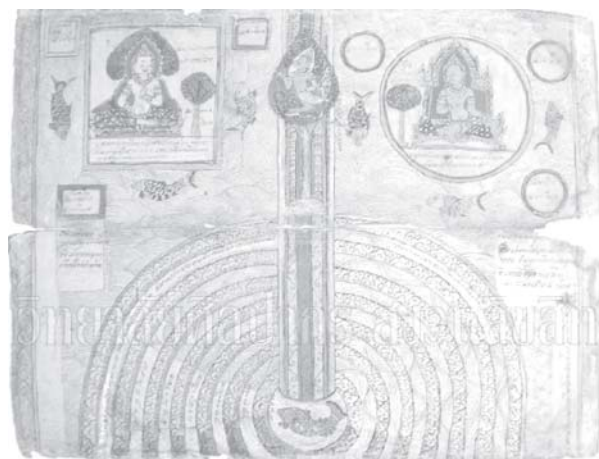
ที่มาภาพ:
Pierre Picad. Inventory of
Monument at Pagan
V3.203-204.

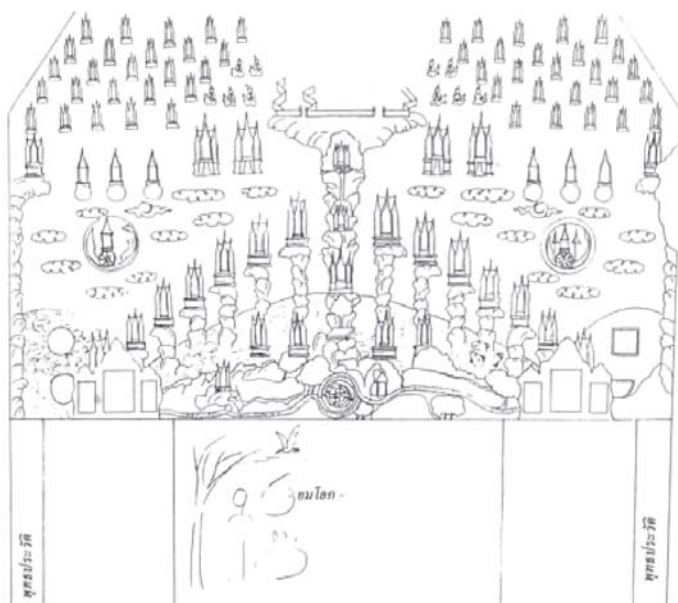
ภาพที่ 9 ผนังด้านทิศใต้ ottama kyo kyaung u zedi(14th AD.)
ที่มาภาพ: Pierre Picad.Inventory of Monument at Pagan V.,336-338.

ภาพที่ 10 จิตรกรรมฝาผนังภาพจักรวาลประกอบพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ขึ้นดาวดึงส์
ผนังด้านทิศตะวันตกภายในโบรานสถานชื่อ Ma-la-phyi-hpaya (1274 Century AD.)
ที่มาภาพ: Pierre Picad.Inventory of Monument at Pagan V 3.167-170.

ภาพที่ 11 ไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
ที่มาภาพ : กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1, 2542.

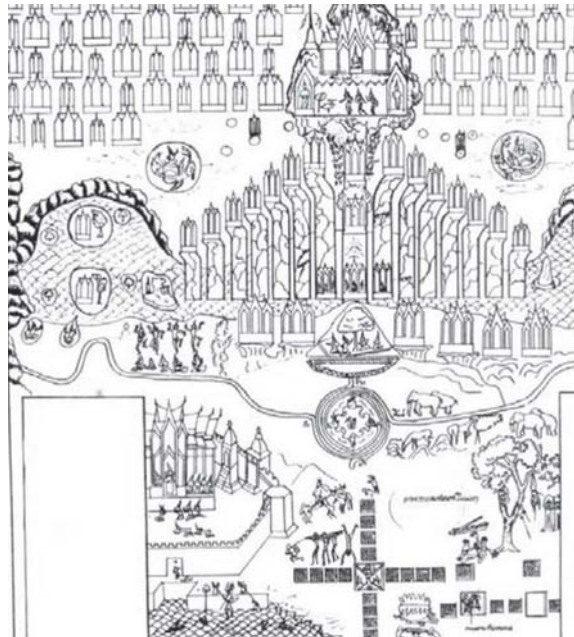

ภาพที่ 12 ลายเส้นภาพไตรภูมิ วัดคูสิดาราม ธนบุรี

ภาพที่ 12.1
ไตรภูมิด้านหลัง
พระประธานอุโบสถ
วัดคูสิดาราม ธนบุรี

ภาพที่ 13
ลายเส้นภาพไตรภูมิ
วัดสระเกศ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 13.1
ไตรภูมิด้านหลัง
พระประธานอุโบสถ
วัดสระเกศ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 14
ไตรภูมิด้านหลังพระประธาน
อุโบสถวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ
ที่มาภาพ:สน สีนาครัง,สรุปผล
การสัมมนาเรื่องไตรภูมิ
พระร่วง,2527

